

ΤΟ ΑΡΑΒΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

SHAKER MOUSSA

Εισαγωγή

Τα ταξίδια σε χώρες κοντινές ή μακρινές είναι ένα θέμα που έχει σε σημαντικό βαθμό απασχολήσει τη σύγχρονη λογοτεχνία. Τα περιηγητικά κείμενα, πέρα από τη λογοτεχνική τους αξία, αποτελούν και μαρτυρία για τη γνωριμία και την κατανόηση του άλλου. Έτσι, το ταξιδιωτικό κείμενο γίνεται συνάμα και ένα ντοκουμέντο,¹ ενώ με το πέρασμα του χρόνου αναγνωρίζεται ως μία από τις βασικές πηγές άντλησης πληροφοριών για τους τόπους που περιγράφονται και προσφέρεται για εκτενή έρευνα από αρκετούς κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών:² «Από τη μια μεριά, ο άνθρωπος σε σχέση με τον ίδιο του τον εαυτό· η αυτοσυνειδησία του, έτσι όπως διαμορφώνεται μέσα από το βλέμμα του περιηγητή στον άλλον, στο διαφορετικό. Αλλά και ο άνθρωπος απέναντι στον άλλον· η εικόνα του “άλλου”, η “ετερότητα” που τόσες μελέτες έχει προκαλέσει στα πρόσφατα χρόνια, δίνοντας στο ταξιδιωτικό κείμενο πρωτεύουσα θέση στο χώρο της συγκριτικής λογοτεχνίας και ιστορίας των ιδεών [...]. Από την άλλη, ο άνθρωπος και το φυσικό του περιβάλλον ή καλύτερα μέσα στο φυσικό του περιβάλλον. Εδώ πια έχουμε να κάνουμε όχι με

Ο Shaker Moussa διδάσκει νεοελληνική φιλολογία και συγκριτική λογοτεχνία στη Σχολή Γλωσσών και Μετάφρασης του Πανεπιστημίου Al-Azhar του Καΐρου.

τον περιηγητή, αλλή με τις μαρτυρίες του για τους μακρινούς τόπους και τους κατοίκους τους, φυσικά, όπως εκείνος τις περιγράφει και τις μεταφέρει. Έτσι τα περιηγητικά κείμενα αποβαίνουν συχνά πρώιμες προσπάθειες μεθοδικής παρατήρησης για ανθρωπολογικά και εθνολογικά, για οικονομικά και κοινωνιολογικά φαινόμενα και συντελούν, με τον καιρό, στη γένεση και διαμόρφωση των νέων επιστημών του ανθρώπου».³

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει την παρουσία του αραβικού στοιχείου στην ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία, μέσα από την αναζήτηση των αραβικών στερεοτύπων και χαρακτήρων στα κείμενα των ελληνικών περιηγητών που έχουν επισκεφθεί αραβικές χώρες.

Το ταξίδι ως εργαλείο επικοινωνίας με τον άλλο

Η έννοια του ταξιδιού ως εργαλείου συγκέντρωσης και καταγραφής πληροφοριών είναι ιδιαίτερα οικεία και χρήσιμη στις κοινωνίες που διαθέτουν ισχυρή πολιτική δύναμη, γεγονός που, σύμφωνα με τη Rana Kabbani, επηρεάζει τον ταξιδιώτη, δηλαδή τον τρόπο περιγραφής του.⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι Άραβες, οι οποίοι μετά την εμφάνιση του Ισλάμ, ιδιαίτερα μεταξύ 7ου και 14ου αιώνα, είχαν ως σταθερό θέμα αναφοράς το ταξίδι, καθώς οι ταξιδιώτες τροφοδοτούσαν τα καθεστώτα τους με διάφορες πληροφορίες πολιτικού κυρίως χαρακτήρα.⁵

Η ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία δίνει τη δυνατότητα στους ελληνόφωνους αναγνώστες να γνωρίσουν διαφορετικούς ανθρώπους, τον τόπο τους και τον πολιτισμό τους.⁶ Όπως σημειώνει ο Πέτρος Χάρης «οί αξιολογότερες έλληνικές ταξιδιωτικές σελίδες, που πρέπει να θεωρηθούν ως χαρακτηριστικό μεταπολεμικό φαινόμενο, είναι εκείνες που έφεραν όραματα και μηνύματα από άλλους τόπους, από άλλες όμορφιες κι από άλλες κοινωνίες, είναι κι αυτές και όσες άκοιούθησαν ξπειτα από τον δεύτερο μεγάλο πόλεμο, ό κόσμος όπως τον είδαν οί Έλληνες».⁷ Οι λογοτέχνες περιηγητές αποτελούν τις «φωνές των ανθρώπων με την τρυφερή καρδιά και την αισιόδοξη σκέψη, που διαμαρτύρονται και έλέγχουν την άτελειώτη διαμάχη που κρατάει σε άγωνία τους λαούς».⁸ Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς ότι «τό ταξίδι είναι ουσιαστικά ένα βίωμα πολιτισμικών έπαφών, γι' αυτό και τό όδοιπορικό εκφράζει έναν λόγο άναπαραστατικό. Ός εκ τούτου, έχει διττή σημασία: δίνει πληροφορίες για τους τόπους που επισκέφθηκε ό ταξιδιώτης και, παράλληλα, αντικατοπτρίζει τις νοητικές διεργασίες, τις άξίες και τό αντίληπτικό πλαίσιο που χρησιμοποιούν, συνειδητά ή άσυνειδητά, εκηρόσωποι ένός πολιτισμού για να κατανοήσουν έναν άλλιο πολιτισμό».⁹

Στα ταξιδιωτικά κείμενα ο συγγραφέας περιγράφει, από τους τόπους που επισκέπτεται, τις ιδιαιτερότητες που παραμένουν αναλλοίωτες και αμετάβλητες στο πέρασμα του χρόνου.¹⁰ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η περι-

ηγητική λογοτεχνία αφενός ενδιαφέρεται να ικανοποιήσει κάποιες ψυχικές ανάγκες και αξιώσεις, αφετέρου δίνει μια περιγραφή για τον πολιτισμό, τους τόπους, τον τρόπο ζωής, τα ήθη και τα έθιμα που χαρακτηρίζουν άλλες χώρες.¹¹ «Ο άλληνός λογοτέχνης ταξιδιωτικών κειμένων είναι πνευματικός, ίσως ψυχικός, κι όχι ταξιδιωτικός όδηγός. Είναι βέβαια μέσα στις επιδιώξεις του να διευκολύνει τήν προσέγγιση και τή γνωριμία με ξένους λαούς και χώρες».¹²

Η περιγραφή των ταξιδιωτικών εντυπώσεων και η καταγραφή ποικίλων πληροφοριών σχετικά με τη χώρα ή τις χώρες που επισκέπτονταν οι συγγραφείς-περιηγητές εναλλάσσονται, ανάλογα με τις γνώσεις και τα ενδιαφέροντά τους.¹³ Κατά τον Αναστ. Βιστωνίτη, «για τον συγγραφέα κάθε εμπειρία είναι συγκριτική και μέσα από το υλικό της αναδύεται κάποια άλλη. Το ταξιδιωτικό βίωμα μπορεί να μην είναι η συνειδησή του, αλλά χωρίς αμβιβολία αναδεικνύει στοιχεία του υποσυνειδητού λόγω της μεταβατικότητας και της πολλαπλοσασιαστικής δύναμης που διαθέτει».¹⁴ Η ταξιδιωτική λογοτεχνία είναι ένα πολύ σημαντικό και γοητευτικό είδος, η οποία, «εμπλουτισμένη με στοιχεία λογοτεχνικότητας, πρότεινε ένα νέο είδος γραφής, ικανό να συνδυάσει τόσο τη λεπτομερή καταγραφή τοπίων και περιοχών, όσο και εκείνη την υπολογική διαφοροποίηση που επιτρέπει στο είδος να διαφύγει του στενού, εξειδικευμένου πλαισίου».¹⁵

Οι Άραβες στον καθρέπτη των σύγχρονων ελλήνων περιηγητών

Οι έλληνες ταξιδιώτες μεταφέρουν στον αναγνώστη μια συναρθρωτική εικόνα για τον αραβικό κόσμο, καθώς δεν περιγράφουν μόνο τους ανθρώπους, τα ήθη και έθιμά τους αλλά και τον τόπο και τις συνθήκες στις οποίες ζουν. Οι περιγραφές έχουν μεταξύ τους ορισμένες ομοιότητες, ωστόσο, όπως, υποστηρίζει ο Said, ο «κάθε προσκυνητής βλέπει τα πράγματα με τον δικό του τρόπο, αλλά υπάρχουν όρια ως προς το ποιος μπορεί να είναι ο σκοπός ενός προσκυνηματος, ως προς το τι σχήμα και μορφή μπορεί αυτό να λάβει, ως προς το τι αλήθειες αποκαλύπτει».¹⁶

Από τους πιο πολυταξιδεμένους και σημαντικότερους έλληνες συγγραφείς ήταν ο πεζογράφος και ποιητής Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής, ο οποίος ταξιδεύοντας στην Αίγυπτο διαπιστώνει μια εμφανή διάκριση στις τάξεις του γηγενούς πληθυσμού: «Όύτως ό εμπειρος όφθαλμός εκ πρώτης όψεως διακρίνει τόν κυρίως Άραβα, τόν άρχοντα σήμερα τής Αιγύπτου, μετά τοϋ όμογενοϋς αυτώ Φηλλάχου, τοϋ τρωγλοδϋτου, από τοϋ γνησίου άπογόνου τών άρχαίων Αιγυπτίων».¹⁷ Δεν αφήνει επίσης ασχολίαστη την αδικία που υφίσταται ο φτωχός πληθυσμός των φηλλάχων: «Ο ύπό τής φύσεως άριστα πεπρωικισμένος οϋτος λαός ζή έν τούτοις άθλίως, εις όπας άς άνασκάπτει έντός

τῶν σωρῶν τῆς ἰλῦος τοῦ Νεΐλου, καὶ ὅς οὐδὲ διὰ κτήνη ἤθελέ τις ὑποβάλλει κατοικησίμους. Εἰσὶ δ' οἱ λεγόμενοι Φελλῆαχοι, ἔξ ἀραβικῆς καταγωγῆς (οὐχὶ μὲν νόμῳ ἴσως διότι νόμος δὲν ὑπάρχει, ἢ κὰν δὲν ὑπῆρχεν), ἀλλὰ πράγματι δοῦλοι ὄντες ἦσαν οἱ ποτὲ κατὰ μυριάδας ἀναγκασμένοι νὰ ἐργάζωνται καὶ ν' ἀποθνήσκωσι διὰ τὴν ἀνέγερσιν ἐνὸς τάφου ἐνὸς Φαραῶν». ¹⁸

Ὁ φαναριώτης λόγιος ασχολήθηκε καὶ με τὸ ακανθώδες ζήτημα τῆς Αἰγυπτίας, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι φανερὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ γαλλικὴ στάση καὶ προσέγγιση. Παρουσιάζει τοὺς Ἀραβες ὡς πονηροὺς, δεισιδαίμονες καὶ φιλοχρήματους – ἴσως ἐπειδὴ ἡ μουσουλμανικὴ τους θρησκεία τοὺς καθιστᾷ στα μάτια τοῦ περίπου ἰδίου με τοὺς Τούρκους. Ἐτσι, οἱ Ἀραβες στὸ διήγημά του *Χρυσὸν Μαστίγιον* δὲν εἶναι οἱ ἀνυπότακτοι πολεμιστὲς ἀλλὰ οἱ βάρβαροι ἐπιδρομεῖς ποὺ καταστρέφουν καὶ αἰχμαλωτίζουν. ¹⁹ Ὁ Ραγκαβῆς, μέσα ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ μετέρχεται γιὰ τοὺς Ἀραβες, ὀρίζει τὴ σαφὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ ἐγὼ καὶ στὸν ἄλλο, ἢ ἀλλιώως, ἀνάμεσα στὸν Ἑυρωπαϊὸ καὶ τὸν μὴ Ἑυρωπαϊὸ. ²⁰ Γι' αὐτὸν οἱ Ἀραβες ἀποτελοῦν «φανατικὸ κίνδυνο» ²¹ ἢ εἶναι δουλιέμποροι. ²² Ἡ δημιουργία μιᾶς κινδυνολογικῆς καὶ εἰδεχθῶς εἰκόνας ποὺ κατασκευάζεται καὶ ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς περιθωριακοὺς ἀνθρώπους μιᾶς κοινωνίας δημιουργεῖ ἀποδιοπομπαίους τράγους, ²³ σύμφωνα με τὴν Kabbani. Ἡ στάση τοῦ Ραγκαβῆ ἀπέναντι στοὺς Ἀραβες δὲν ἦταν ἀμερόληπτη καὶ σὲ καμιὰ περίπτωση εὐνοϊκὴ, σὲ σχέση με αὐτὴν ποὺ εἶχε ἀπέναντι στοὺς γάλλοι κατακτητὲς. Παρουσιάζει δηλαδὴ δύο διαμετρικὰ ἀντίθετους κόσμους: τὸν κόσμο τῆς ἀθλιότητος καὶ τῆς βαρβαρότητος τῶν Ἀράβων, καὶ τὸν πολιτισμένον κόσμο με τοὺς ἑυρωπαϊκοὺς τρόπους τῶν γάλλων ἀποίκων στὴν Αἰγυπτία. ²⁴

Ἡ Αἰγυπτία, ἢ ἀλλιώως ἡ χώρα τοῦ Μαγκρέμπ, ἀπασχόλησε τὴ φαντασία τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως τῶν Δυτικῶν, κυρίως τῶν Γάλλων, γιὰ τὴν Αἰγυπτία δὲν ἦταν περιορισμένο στὸ ἀραβικὸ τῆς περιβάλλοντος καὶ τὴ μυστηριακὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἀποπνέει. ²⁵ Ἡ Λίτσα Χατζοπούλου ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὸ θέμα τῆς πειρατικῆς δραστηριότητος στὴν Αἰγυπτία: «Οἱ διαβόητοι Αἰγυπτίνοὶ κουρσάροι λεηλατοῦσαν τὰ ἑυρωπαϊκὰ ἐμπορικὰ πλοῖα καὶ ἐπαίρναν αἰχμαλώτους, τοὺς ὁποίους ἀπελευθέρωναν μόνον με τὴν καταβολὴν ὑπέρογκων λύτρων· διαφορετικὰ, τοὺς ὀδηγοῦσαν στα σκλαβοπάζαρα τῆς Αἰγύπτου. Γιὰ νὰ προστατεύουν τὰ πλοῖα τοὺς καὶ νὰ διασφαλίσουν τὸ ἐμπόριό τους, ἡ Αγγλία, ἡ Γαλλία καὶ, μετὰ τὸ 1784, οἱ ΗΠΑ ὑποχρεώονταν νὰ πληρώνουν ἐτήσιο φόρο “προστασίας” στοὺς πασάδες τῆς Αἰγυπτίας, τῆς Τυνησίας καὶ τῆς Τρίπολης (Λιβύη)». ²⁶

Οἱ συχνὲς ἀπειλὲς τῶν πασάδων κατὰ τῶν συμπερόντων τῶν Δυτικῶν, ποὺ ἐπέσειαν τὸν κίνδυνο τῆς πειρα-

τείας γιὰ νὰ αὐξάνουν τὸν φόρο τῆς προστασίας, ὀδήγησαν τὴν Ἀμερικὴ νὰ προχωρήσει σὲ πόλεμο κατὰ τῆς Αἰγυπτίας, ποὺ ἔμεινε γνωστὸς ὡς Πόλεμος τῆς Μπαρμπαρίας. Ἡ Ἀμερικὴ νίκησε καὶ διασφάλισε τὴν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα. Αὐτοὶ οἱ πόλεμοι ἐπηρέασαν τὴ νοοτροπία τοῦ δυτικοῦ κόσμου καὶ οἱ ἐπιδράσεις τοὺς θα φανοῦν καὶ σὲ μιὰ σειρά λογοτεχνικῶν ἔργων, κυρίως μυθιστορημάτων, ποὺ ἔχουν ἀναγνωριστεῖ ὡς «ἀφηγήσεις αἰχμαλωσίας», ²⁷ οἱ ὁποῖες συνέβαλαν σημαντικὰ στὸ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ ἀρνητικὴ εἰκόνα γιὰ τὸν Ἀραβὰ, ποὺ προβάλλεται ὡς ἀνθρώπος δεσποτικὸς, πονηρὸς καὶ ἠδυπαθὺς. Δημιουργεῖται ἔτσι ἓνα δίπολο μετὰ τῆς πολιτισμένης, ἐλεύθερης καὶ χριστιανικῆς Δύσης καὶ τῆς βάρβαρης, δεσποτικῆς καὶ μουσουλμανικῆς Ανατολῆς. ²⁸ Ἀπὸ αὐτὸ τὸ δίπολο φαίνεται πὼς δὲν κατάφερε νὰ ξεφύγει οὔτε ὁ Ραγκαβῆς.

Ὁ Βλάσσης Γαβριηλίδης, πρωτοπόρος δημοσιογράφος καὶ ἐκδότης τῆς ἐποχῆς, ταξίδεψε σὲ διάφορες ἀραβικὲς χώρες, ἀνάμεσα στις ὁποῖες ξεχωριστὴ θέση στις περιγραφὲς τοῦ καταλαμβάνουν ἡ Αἰγυπτία καὶ ἡ Παλαιστίνη. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ εἶναι ἐστιασμένο στὴν ἀγροτικὴ ζωὴ τῶν φελλῶν ἀλλὰ καὶ στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ὅμως φαίνεται νὰ ἀπαξιώνει τελείως ἢ νὰ τὸ θεωρεῖ σχεδὸν ἀνύπαρκτο, ἐξαιρῶντας τὴ συμβολὴ τῶν Δυτικῶν στὴ διάδοση τοῦ πολιτισμοῦ τοὺς στις χώρες αὐτές. Ὄντας ὁ ἴδιος στὴν Ἱερουσαλὴμ καταγράφει τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικὸ σχόλιο: «Τὴν τελευταία βραδεὶὰ τοῦ ἀτελείωτου ταξιδίου ἐπὶ τοῦ αὐστριακοῦ εἶχαμε μιᾶν εὐχάριστον σουρπριζ. Ὁ Ὀδίκος Σύλλογος τῶν Γερμανῶν τῆς Γερμανικῆς ἀποικίας τῆς Καΐφας ἔκαμε ἐκδρομὴν διὰ τὴν Ἱόνην καὶ τὴν νύκτα ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς πρώτης θέσεως διὰ τῆς ὑάλωτης ἀνοικτῆς καταπακτῆς ἐβλέπαμε καὶ ἀκούσαμε τοὺς ποικτικοὺς Γερμανοὺς τρώγοντας, πίνοντας, ἄδοντας ἄσματα θρησκευτικὰ καὶ ἄσματα πατριωτικὰ. Σ' ἐκεῖνα τὰ βάρβαρα παράλια τῆς Συρίας, ὅπου ἡ Ἀραβωσύνη καὶ ἡ Τουρκωσύνη βρωμίζουν, μαυρίζουν καὶ ἀσχημίζουν τὰ πάντα, φύσιν καὶ ἀνθρωπότητα, ὁ γερμανικὸς πολιτισμὸς προσκομίζει τὴν ἐργασίαν τοῦ, τὴν ἐπιστήμην τοῦ, τὴν ξανθωσύνην τοῦ, τὴν θρησκευτωσύνην τοῦ καὶ τὴν ἀρμονίαν τοῦ». ²⁹

Ὁ Νίκος Καζαντζάκης εἶναι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ δὲν χρειάζονται ἰδιαίτερες συστάσεις, καθὼς εἶναι ἀπὸ τοὺς πιο πολυμεταφρασμένους λογοτέχνες παγκοσμίως. Ἡ ἀγάπη τοῦ γιὰ τὰ ταξίδια ἦταν γνωστὴ. ³⁰ Αὐτὰ τὸν εὐχαριστοῦσαν καὶ ἔτρεφαν τὴν ψυχὴ τοῦ, ἀπέβαιναν πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ συγγραφῆς. Ἐτσι, ταξίδεψε σὲ πολλὰς ἑυρωπαϊκὰς χώρες, καθὼς καὶ σὲ τόπους τῆς Μέσης Ανατολῆς, καὶ ἐφθασε μέχρι τὴ Σιβηρία, τὴν Ἰαπωνία καὶ τὴν Κίνα. Σὲ κάθε περίπτωση ἴσως μπορεῖ ἐπ'αὐτὸ νὰ φέρει τὸν τίτλο τοῦ ταξιδιωτικοῦ συγγραφέα, ὅπως διατείνεται καὶ ὁ Μ. Γαλιουράκης. ³¹

Στα ταξιδιωτικὰ τοῦ ἔργα ὁ Καζαντζάκης περιγράφει

διάφορους τόπους, όπως η Παλαιστίνη, η Ιερουσαλήμ, το Σινά και η Αίγυπτος,³² ενώ ο ίδιος ένιωθε να τον συνδέουν ισχυροί δεσμοί με τη Νειλόρρυθτο Αίγυπτο, καθώς πίστευε πως ήταν «απόγονος των Αράβων».³³ Περιγράφει με γλαφυρότητα τις εκβολές του Νείλου, τον τρόπο ζωής των ντόπιων και τα βάσανά τους.³⁴ Στο έργο του *Ταξιδεύοντας*, στο κεφάλαιο για την Αίγυπτο, εξηγεί, όπως σχολιάζει ο Peter Bien, πώς δύο κριτήρια τον βοήθησαν να αντιμετωπίσει αυτή την αντινομία ή, όπως λέει, να υποτάξει το ακατάστατο όραμα της ανθρώπινης ζωής σε μια λογική ιεραρχία. Το πρώτο κριτήριο, το σχετικό ή αλληλώς, ανθρώπινο, όπως το χαρακτηρίζει, τον γέμιζε αγανάκτηση για τα βάσανα και τη φτώχεια των αιγυπτίων φελλάχων. Το δεύτερο κριτήριο, το απόλυτο απάνθρωπο, ήταν αυτό με το οποίο έβλεπε «όλον αυτό τον ανθρώπινο κυματισμό χωρίς ν' απαντάται από καμιά θεωρία κι ελπίδα».³⁵ Με άλλα λόγια, ο Νείλος και η έρημος, το πράσινο και το αμμουδερό πρόσωπο της χώρας της Αιγύπτου, είναι το μεγάλο Ναι και το μεγάλο Όχι, που τα αγαπάει ο Καζαντζάκης πολύ.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο πολυγραφότατος συγγραφέας δεν εντυπωσιάστηκε από τις πυραμίδες αλλιά από τη ζωή των βασανισμένων φελλάχων.³⁶ Τους συμπονά και συμπάσχει μαζί τους. Νιώθει τον πόνο τους και η καρδιά του σφίγγεται³⁷ από τη δυστυχία τους, καθώς τους βλέπει να είναι «λιγνοί και σβέητοι, φαγωμένοι απ' τη δουλειά κι απ' την πείνα».³⁸ Η ψυχή του θλίβεται όταν βλέπει τον φτωχό φελλάχο να ταπεινώνεται και να γίνεται αντικείμενο εμπαιγμού και γέλωτα.³⁹ Χαρακτηριστικό είναι ένα γεγονός στο οποίο υπήρξε μάρτυρας και το οποίο αποκαλύπτει το μέτρο της ασπλαχνίας των ξένων στον αδύναμο ιθαγενή:

«Ένας ὄμιλος Ἀμερικάνοι στοιχημάτισε μ' ἓνα φελλάχο. Ἄν ἀνεβεῖ και κατεβεῖ τὴ μεγάλη πυραμίδα σὲ ἕξι λεφτά, θὰ τοῦ δώσουν μισὴ λίρα. Ὁ δυστυχὴς φελλάχος, λιγνός, πεινασμένος, ὀρμᾶ και σκαρφαλώνει ἀπελπισμένα τοὺς μεγάλους ὀγκόλιθους, πότε φαίνεται νὰ πηδᾷ, πότε νὰ ἐξαφανίζεται, φτάνει τέλος στὴν κορφή, και χύνεται πάλι εὐθὺς κάτω καταρακωλώντας και κατεβαίνει. Τὸν παρακολουθῶ μὲ ἀγωνία. Οἱ Ἀμερικάνοι κρατοῦν τὸ ρολοῖ στὸ χέρι και μετροῦν. Ὁ ἄνθρωπος, ξεπνεμένος, ἔφτασε, σωριάστηκε στὰ πόδια τους και σήκωσε τὸ λιαμὸ λαχανιάζοντας. Ὁ φελλάχος ἄρχισε νὰ κλαίει... Εἶπα σ' ἓναν ἀράπη πού ἦταν μαζί μου:

– Πές του νὰ πιᾶσει πέτρες και νὰ τοὺς σπάσει τὸ κεφάλι. Μὰ ὁ ἀράπης γέλασε:

– Γιατί; Ἔχουν δίκιο τ' ἀφεντικά νὰ μὴν τὸν πληρῶσουν. Ἐχασε.

– Μὰ γιατί νὰ γελοῦν;

– Οἱ κερδισμένοι πάντα γελοῦν – δὲν τὸ ξέρεις;»⁴⁰

Αξιοσημείωτη είναι και η αντίδρασή του όταν ύστερα από τη συζήτηση που κάνει με έναν «πανοῦργο» Κόπη

για τα προβλήματα και τη μοίρα του φελλάχου φεύγει με «καρδιά σφιγμένη»: «Ἡ μοίρα τοῦ φελλάχου, τοῦ δυστυχισμένου αὐτοῦ ἀνθρώπου και ζῶου κι ἀδερφοῦ μας, πού σὰ σκυλι δουλεύει και πεθαίνει τῆς πείνας, γιόμωσε τὴν καρδιά μου αγανάκτηση και πίκρα».⁴¹

Ο κρητικός λογοτέχνης, βαθύς γνώστης της ψυχοσύνθεσης και της ιδιοσυγκρασίας των ανθρώπων του τόπου, περιγράφει με περισσή άνεση και παραστατικότητα τα ήθη και τα έθιμά τους. Εκτενή αναφορά κάνει επίσης στο μαρτύριο των φελλάχων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλιά και αργότερα, όταν οι Άγγλοι έδωσαν την υπόσχεση ότι η Αίγυπτος θα αποκτήσει την ελευθερία της μετά τον πόλεμο. Πεποίθησή του όμως ακράδαντη είναι πως το πρόβλημα της Αιγύπτου και του λαού της ήταν καθαρά οικονομικό, αφού τα εδάφη της κατείχαν στην ουσία μόνο λίγοι φεουδάρχες.⁴²

Ο ρηξικέλευθος λογοτέχνης δεν διστάζει να διατυπώσει ευθαρσώς τη γνώμη του, πως ήρθε πια η ώρα ο φελλάχος να σπάσει τα δεσμά της σκληριάς και να κερδίσει την ανεξαρτησία και ελευθερία του: Για τον Καζαντζάκη, «the fellah's existential fate will be determined by the appropriate and gradual adoption of right economic mode of being for him. For through their heroic contribution of a million men to World War I [...] the fellaheen have now finally won the right to fall into consciousness and, imminently, lift themselves from slavery».⁴³ Ωστόσο δεν κρύβει και την άποψή του για το πώς αντιλαμβάνονταν και βίωναν οι Αιγύπτιοι την ελευθερία: «Ὁ Αἰγύπτιος, ἔξω ἀπὸ σπάνιες στιγμὲς τῆς ἱστορίας του, ποτὲ δὲν ἔθεσε ὡς ἰδανικὸ τὴν ἐλευθερία· στὴν πολιτικὴ ζωὴ του ὑπάκουε τοὺς ἄρχοντες, στὴν τέχνη ἀκολουθοῦσε πιστὰ τοὺς καθιερωμένους κανόνες, στὴ σκέψη, τὴν παράδοση τῶν αἰώνων».⁴⁴

Ο Καζαντζάκης δεν αποφεύγει να γίνει και σκληρός με τους Άραβες, εκφράζοντας την ανησυχία του για το μέλλον των Εβραίων στη γη της Παλαιστίνης. Κουβεντιάζοντας με μια εβραία «σιωνιστίνα» την προειδοποιεί: «Δὲ θὰ βρεῖτε ἐδῶ ἀσφάλεια. Πίσω σας, μὴν τὸ ξεχνᾶτε, ἔχετε τὴ σκοτεινὴ, φανατικὴ μερμηγκιά, τοὺς Ἄραβες».⁴⁵ Και συνεχίζει: «Ἐλπίζω, ἐλπίζω, γιατί ἀγαπῶ τοὺς Ὁβραίους – ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ σᾶς διώξουν ἀπ' ἐδῶ και θὰ σᾶς διασκορπίσουν πάλι σὲ ὅλη τὴ γῆς οἱ Ἄραβες».⁴⁶

Εκπρόσωπος της γενιάς του '30 και με πλούσιο λογοτεχνικό έργο, ο Γιώργος Θεοτοκάς είναι ένας ακόμη συγγραφέας που επισκέφτηκε τη Μέση Ανατολή στις αρχές του 1960.⁴⁷ Στο έργο που αναφέρεται σ'αυτό το ταξίδι του, και παρόλο που ο ίδιος υπογραμμίζει αλλού πως δεν πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στη φυλετική ποικιλομορφία του αιγυπτιακού λαού, συχνά καταφεύγει στην επισήμανση της διαφορετικότητας μεταξύ των φυλών της Αιγύπτου. Επίσης προσεγγίζει ένα θέμα εξίσου σημαντικό, τη σχέση των Αιγυπτίων με τους αρχαίους

φαραώ. Διεξάγοντας μια μικρή έρευνα, μέσω συνεντεύξεων, ανάμεσα στους κατοίκους της Αιγύπτου, συνέλεξε διαφορετικές αλληλά και αντιφατικές μεταξύ τους απόψεις για την κοινή καταγωγή Αιγυπτίων και φαραώ, τις οποίες και καταθέτει. Από τη μια πλευρά είναι αυτοί που πιστεύουν πως: «δεν έχουν [...] καμιά πραγματική σχέση με τους αρχαίους Αιγύπτιους, εκτός από το τυχαίο γεγονός ότι ζοῦν στὸν ἴδιο τόπο ὅπου ἔζησαν καὶ ἐκεῖνοι. Εἶναι Ἄραβες, μοῦ εἶπαν, καὶ τίποτα ἄλλο. Ἱστορία τους εἶναι ἡ ἱστορία τῶν Ἀράβων».⁴⁸ Από την άλλη πλευρά, οι άνθρωποι των γραμμάτων είχαν αντίθετη γνώμη: «Εκφράστηκαν λιγότερο κατηγορηματικά και παραδέχτηκαν ότι ὁ λαὸς τους προέρχεται ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῶν Ἀράβων με τοὺς παλαιότερους κατοίκους τῆς χώρας».⁴⁹ Κάποιοι ἄλλοι ὁμως με ευρωπαϊκή μόρφωση θεωροῦν, ανεξαρτήτως της φυλετικής καταγωγῆς, ὅτι οι Αἰγύπτιοι εἶναι ἕνας μεσογειακὸς λαὸς και ὅτι ἀνήκει σ' αὐτὸ τον κόσμον. Αἰσθάνονται δηλαδή ὅτι ἔχουν περισσότερα κοινὰ στοιχεία με ἕναν Ἑλληνα και ἕναν Ἰταλὸ παρά με ἕναν Ἄραβα της Σαουδικῆς Αραβίας.⁵⁰ Αὐτὸς ο δῆσας μὸς τελειώνει μετὰ το 1952, ὁπότε και γεννιέται η ἰδέα του παναραβισμού με τον Nasser.⁵¹

Ο Θεοτοκάς εκφράζεται με κάποια συμπάθεια για τους Αἰγύπτιους: «Ο Αἰγυπτιακὸς λαὸς εἶναι πρόσχαρος, φιλόξενος, εὐγενικὸς και εἰρηνικὸς. Δίνει τὴν ἐντύπωση τῆς καθοσύνης και τῆς φιλαλληλῆς καί, ἂν θέλει κανεὶς νὰ τὸν πλησιάσει φιλικὰ, εἶναι ἔτοιμος νὰ συναδελεφωθεῖ. Δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἐχθρότητα γιὰ κανέναν».⁵² Υπογραμμίζει ἐπίσης τὴ σχέση που ἔχουν οι Ἄραβες με τους Ἑλληνας· δεν εἶναι τυχαίον πως η παρουσία του ἑλληνα ταξιδιωτῆ στις αραβικὲς χώρες «προκαλεῖ ἐκδηλώσεις φιληλίας».⁵³

Απὸ τὸ πάνθεον των ἑλλήνων/ταξιδιωτῶν δεν θα μπορούσε να λείπει ο Κώστας Ουράνης, ο οποίος δουλεύοντας ως δημοσιογράφος ἢ ανταποκριτῆς σε διάφορες εφημερίδες, ἔγραψε, με ἀφορμὴ τις ἐντυπώσεις ἀπὸ τα ταξίδια του, αρκετὰ ἔργα. Στους *Γλαυκοὺς Δρόμους* ἀποτυπώνει τις «ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸσους ἄλλοιους τόπους κι ὁμορφιές, γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἔφτασε πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπὴλ ἐπιτυχία κ' ἐπρόσφερε μιὰ σημαντικὸτατη ὑπηρεσία στὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα».⁵⁴ Οι ἱστορίες του εἶναι «ἱστορίες ἐνθουσιασμῶν, ἐμπειριῶν και λογοκλιπῶν· εἶναι ἱστορίες ἀνθρώπων ἀλλὰ και χωρῶν και στα δεδομένα ἀναδεικνύονται πολλὰ: κείμενα, ἀνθρωποι, χώρες, ἐποχές»,⁵⁵ ἐπισημαίνει η Ἰόλη Βιγγοπούλου. Ο Ουράνης διαπιστώνει πως ἕνας Ἄραβας τόσο στην Ἰσπανία ὅσο και στην Αἴγυπτο παραμένει ξένος· η μόνη διαφορά εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν Ἰσπανία διώχθηκε, ἐνὸς στην Αἴγυπτο ἔμεινε: «Τοῦρκοι, Ἀρβανίτες, Σύριοι, Ἄραβες, Μπεντουῖνοι, Σουδανέζοι, Νέγροι... Ὅλους αὐτοὺς δὲ μπορεί βέβαια κανεὶς νὰ τοὺς πεῖ σῆμερα ξένους. Ἄν και εἶναι κατακαθίσματα ἀπὸ κατακτητικὲς παλῆρροιες κι ἀπὸ ἐποικιστικὰ φίλτρα-

ρίσματα, ἔχουν ριζώσει τόσο πολὺ στην παχιά αἰγυπτιακὴ γῆ, κι ἔχουν τόσο ζυμωθεῖ μ' αὐτὴν, ποὺ ἡ Αἴγυπτος εἶναι πᾶρ ἡ πραγματικὴ τους πατρίδα. Ὡστόσο, πραγματικοὶ Αἰγύπτιοι στην Αἴγυπτο δὲν εἶναι παρὰ ἕνα μέρος τοῦ πληθουςμὸς της: οἱ Κόπτες κι οἱ Φελλᾶχοι».⁵⁶

Οι φελλᾶχοι για τον Κώστα Ουράνη εἶναι ἕνα διαφορετικὸ γένος, το οποίο κατάγεται ἀπὸ τους πρωτοπόρους του πολιτισμοῦ,⁵⁷ τους φαραώ, ἀλλὰ «ἔχουν χάσει τὴ γλῶσσα τῆς φυλῆς τους».⁵⁸ Η φελλᾶχικη φυλὴ ἦταν πάντοτε καταδικασμένη· σκληρωμένη στους Ἑλληνας, τους Ρωμαίους, τους Ἄραβες και τους Τούρκους.⁵⁹ Και παρόλο που οι πραγματικοὶ ἰδιοκτῆτες της αἰγυπτιακῆς γῆς ἦταν οι φελλᾶχοι, οι ἰδιοὶ δεν ἀπολαμβάναν τίποτα ἀπὸ τα ἀγαθὰ της, σε ἀντίθεση με τους λευκοὺς των ἄλλων φυλῶν.⁶⁰ Οι φελλᾶχοι ἦταν πάντα ἀδικημένοι και ζοῦσαν μέσα στην ἀθλιότητα.⁶¹ Η ἐντύπωση ἐξᾶλλου στους ἑλληνας διανοοῦμενους και στοχαστῆς ὅτι ο φελλᾶχος ἀρκείται στην ταπεινὴ ζωὴ και δεν ἔχει πολλὲς ἀπαιτήσεις ἢ προσδοκίες,⁶² ὅτι δεν γνωρίζει τίποτα ἄλλο παρὰ τὴ γῆ του με τὴν οποία εἶναι δεμένος κι ὅτι δεν κατέχει καν τὴν ἔννοια του ταξιδιού⁶³ εἶναι γενικευμένη. Και πως παρόλο τον μὸχθο και τον καθημερινὸ του ἀγῶνα δεν ἀπολαμβάνει ποτὲ τίποτα ἀπὸ τὴν ἀφθονία και τον πλοῦτο της Αἰγύπτου.⁶⁴ Ο ταπεινὸς φελλᾶχος ἦταν ἀνέκαθεν ταυτισμένος με τὴν «εἰκόνα τοῦ μὸχθου και τῆς φτώχειας».⁶⁵

Παρὰ τὴ συμπάθεια με τὴν οποία εκφράζεται για τους φελλᾶχους, ο Ουράνης δεν ἀποφεύγει να περιγράψει και με ἀπαξιοτικὴ διάθεση ἐκεῖνους που με τὴν «τελημαμένη ἔκφραση τῶν ματιῶν τους [...] σὰν τοῦ νυσταλέου ζῶου»⁶⁶ δεν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ βρόμικοι τεμπέληδες που θεωροῦσαν τὴν ἀθλιότητα ως φυσικὴ κατάσταση της ζωῆς τους.⁶⁷ Οι χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ δημιουργοῦν τόσο ἰσχυρὴ ἐντύπωση, που υποσκελίζουν κάθε ἄλλη, ἔστω και υπολᾶθανουσα, εὐμενὴ διάθεση. Θα μπορούσε μάλιστα κανεὶς να συναγάγει το συμπέρασμα ὅτι «οἱ Ἄραβες» κατέχουν στο σύνολο του ἔργου του ἀρνητικὴ παρουσία.⁶⁸ Εἶναι η συνήθης και ἀναμενόμενη στάση «ἀπὸ τὴν καθαρτικὴ προοπτικὴ ἐνὸς που δεν εἶναι Ἄραβας»⁶⁹ και που καθορίζεται ἀπὸ ἕναν παρατηρητῆ, και ἐν προκειμένῳ ἕναν λευκὸ ἄνθρωπο.⁷⁰ Ο ἑλληνας ποιητῆς και πεζογράφος ὡστόσο δεν διστάζει να εκφράσει και τον θαυμασμό του, ὅταν ἀντικρίζει τὴν ὁμορφιά μιας φελλᾶχας: «Σταματοῦσα κάθε τόσο, με τὰ μάτια μου γοπευμένα ἀπὸ τὸ θέαμα μιᾶς μικρῆς Φελλᾶχινας με μάτια γκαζέλλας ποὺ μοῦ ζητοῦσε “μπαχσίς” κουνώντας προκλητικὰ τὸ ἄγουρο κορμὶ της».⁷¹

Ἐνα ἄλλο θέμα το οποίο θίγει ἐπιπλέον ο Ουράνης στο ἔργο του εἶναι η πορνεία στην περιοχή Ουάσσα, ὅπου «Φελλᾶχίνες, Σουδανέζες, Νεγέες, Ἑβραῖες ἢ ἀραβικῆς φυλῆς [...] Ἑλληνίδες, Ἰταλίδες και Γαλλίδες»⁷² ασκοῦν τὸ ἰδιο ἐπάγγελμα. Η φυλετικὴ μάλιστα καταγωγή διαδραματίζει, κατὰ τὴ γνώμη του, σημαντικό ρόλο

στη συμπεριφορά των ιερόδουλων και σύμφωνα με αυτή ο συγγραφέας προβαίνει μάλιστα στις εξής διαπιστώσεις: «Οί Φελλάχινες κι οί Ἀράπισσες εἶναι οἱ πιὸ χυδαῖες: τραβᾶνε τοὺς περαστικούς ἀπὸ τὸ μανίκι, τοὺς προκαλοῦν μ' αἰσχρολογίες καὶ μ' ἐρεθιστικά κουνήματα τοῦ κορμιοῦ τους, λένε φωναχτὰ τὴν τιμὴ τῆς σάρκας τους, ὑπόσχονται ἱκανοποίηση κάθε ἰδιοτροπίας, γελᾶνε, τραγουδᾶνε, ζητιανεύουν τσιγάρα, τρίβονται πάνω στοὺς Φελλάχους ποὺ σταματᾶνε, καὶ δείχνουν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τὶς κρυφές τους γυμνότητες. Οἱ Εὐρωπαϊές εἶναι λιγότερο ἐκδηλωτικές, ἀλλὰ περισσότερο πρωτότυπες. Αὐτὲς προκαλοῦν καὶ τὸν βαθύτερο οἶκτο στὸν ξένο. Τὶς βλέπετε καθισμένες μπρὸς στὰ ἰσόγεια δωμάτιά τους, ποὺ μοιάζουν μὲ σκηνὴ θεάτρου, γιατί ὀλόκληρη ἡ πρόσοψή τους εἶναι ἀνοικτὴ στὰ μάτια τοῦ κόσμου. Ἄν καὶ βαμμένες καὶ μισοντυμένες μὲ χτυπητὰ χρώματα, ἀποβλέπουν νὰ θαμπώσουν τὸν περαστικὸ περισσότερο μὲ τὴ διακόσμηση τῶν δωματίων τους παρὰ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους». ⁷³ Στὴν ἴδια βέβαια κατηγορία ἀνήκουν καὶ οἱ ἄνδρες ποὺ πλησιάζουν τέτοιου εἴδους γυναῖκες: «Οἱ τοὺς σχεδὸν εἶναι “coloured men”, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦνε περιφρονητικὰ οἱ Ἄγγλοι: Φελλάχοι μὲ βρομερὲς κελιμιπῆς καὶ μάτια τσιμπλιασμένα ἀπὸ τὴν ὀφθαλμία, Ἀράπηδες ποὺ κάνουν στὸ Κάιρο τὰ πιὸ χαμηλὰ ἐπαγγέλματα, Ἄραβες καμηλιέρηδες, καὶ γενικά, μιὰ ἀσιατοαφρικανικὴ πανσπερμία τῆς τελευταίας κοινωνικῆς ὑποστάθμης». ⁷⁴

Ὁ Ουράνης προσεγγίζει τὸν ξένο μὲ τὸν δικό του τρόπο, μὲ τὴ δική του μέθοδο, «τὴ μέθοδο τῆς μυθικῆς ἐξηγήσεως», καὶ αὐτὸ γίνεται ὅταν πρόκειται νὰ φέρει σ' ἐπαφὴ τὸν ἀναγνώστη «μὲ κάτι ἀσύλληπτο στὴ σκέψη». ⁷⁵ Ὑπάρχει ἐν γένει μιὰ «αρνητικὴ πρόσληψη» ⁷⁶ γιὰ τὸν ἀραβικὸ πολιτισμὸ, ἡ ὁποία μεταβιβάζεται «μὲ τὰ ταξιδιωτικὰ ἀφηγήματα στὶς ἐπόμενες γενιές». ⁷⁷ Ὅσο ἀρνητικὴ καὶ ἀν εἶναι αὐτὴ ἡ πρόσληψη, δὲν παύει νὰ εἶναι μιὰ πηγὴ ποὺ βοηθᾶ νὰ ἀναγνωρίζει κανεὶς «στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο ποὺ οἱ περιηγητὲς ἀντιλαμβάνονται τὴ θέση τους μέσα στὸν κόσμον ποὺ ζοῦν ἢ ἐξῆσαν κατὰ τὴ διάρκειά του ταξιδιοῦ». ⁷⁸ Οἱ ἄνθρωποι μέσα στὸ ἔργο τοῦ Ουράνη, μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζουν στὴν καθημερινή τους ζωὴ, δὲν κατάφεραν «νὰ χωρέσουν μέσα στὰ πλῆθια μιᾶς ὀρισμένης πρὸς τὰ ἔξω ἐστραμμένης συμπαθείας τῆς ψυχῆς του». ⁷⁹ Προσπάθησε μάλιστα νὰ κατηγοριοποιήσει τοὺς ἰθαγενεῖς ⁸⁰ σὲ Ἄραβες, ἀράπηδες καὶ φελλάχους. ⁸¹ Ὁ φελλάχος ἀνήκει σὲ ἀλλήν φυλὴ μὲ ἀλλήν γλῶσσα, τὴν ὁποία ὁμως ἔχει χάσει ὡς ἀπόγονος τῶν φαραῶ. ⁸² Κι ἐνῶ ὁ Ἄραβας ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ ντύσιμό του, ὁ Ἀράπης διακρίνεται πρωτίστως ἀπὸ τὸ χρῶμα του.

Ἀξιωματικὸν εἶναι ἓνα γράμμα ποὺ ἔστειλε ὁ Ουράνης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον στὶς 14 Ἰανουαρίου 1932, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ Λούξορ, στὸ ὁποῖο καταγράφει τὶς ἐντυπώσεις του γιὰ τὸν τόπον καὶ τοὺς ἀνθρώπους του:

Luxor Winter Palace
Luxor (Egypt)
Le 14 Janvier 1932

Salut amical (et commatissant à toi qui restes à Athènes) de la vieille tes Pharaons, où depuis quelques jours je mène une vie de mille et une nuits, savourant l'exquise politesse orientale, prodiguée d'une façon seigneuriale... Ce que les égyptiens qui nous hospitalisent ont fait pour nous doit égalé, ou Presque ce que Cléopâtre, reine d'Égypte, a fait pour conquérir et pour garder Marc Antoine... Mon cher, c'est inimaginable avec quel faste on nous promène à travers l'Égypte! Nous vivons dans les plus beaux palais du monde, nous mangeons les choses les plus savoureuses, (des primeurs à faire rêver tout aussi bien que la poésie ou la musique), on a à notre disposition des autos, des wagons lits et même des bateaux blancs qui nous promènent sur le nil, on nous donne à fumer d'exquises cigarettes, on donne des fêtes qui dépassent toute description, on met à côté de nous tenir compagnie (hélas, c'est là que s'arrête (leur rôle!) et pour tout ça on ne nous demande rien – même pas des discours de remerciements... Quelle terre prodigieuse que l'Égypte! ... Je suis vraiment heureux d'être venu - et d'être venu, surtout, de cette façon!... Bénis soient les Congrès!

Une bonne poignée de main

COSTAS OURANIS⁸³

Οἱ ταξιδιωτικοὶ συγγραφεῖς, σύμφωνα μὲ τὴν Ἰόλη Βιγγοπούλου, δὲν εἶναι ἀμέτοχοι παραγωγοὶ κειμένων, περιγράφουν μὲ σημεῖο ἀναφοράς πάντα τὴν προέλευσή τους. Ἀρκετὰ διαφωτιστικὴ εἶναι καὶ ἡ διατύπωση τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου: «Ποθυάριθμοι περιηγητὲς – κ' ἐγὼ ὁ ἴδιος ἐδῶ κ' ἐκεῖ– μιλοῦν μὲ καταφρόνηση ἢ καὶ μὲ ξάφνιασμα μόνο γιὰ τὸν ὄχλον τῆς αἰγυπτιακῆς πολιτείας, γιὰ τὸν ὄχλον τῆς Ἀλεξάνδρειας ἢ καὶ τοῦ Καΐρου ἀκόμα, γι' αὐτὸ τὸ πλῆθος τὸ ρυπαρὸ καὶ τ' ἀφώτιστο, τὸ γεμάτο κραυγὴ καὶ ἰδρώτα». Ὁ Ἄραβας εἶναι ὁ βάρβαρος ποὺ ἀπειλεῖ τὴν παρουσία καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀλλοῦ: «Καὶ ὅμως οἱ γαλήνιες σκιές τῶν ἱερῶν τάφων δὲν μπόρεσαν νὰ σταματήσουν τὶς ἔχθρες καὶ τὰ μίσση τῶν ἰσῶν καὶ δὲν εἶνε πολλὸς καιρὸς ποὺ ἐγίναν καὶ διωγμοὶ Ἑβραίων ἀπὸ τοὺς Ἄραβες τῆς Χεβρώνος, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ἄγριοι καὶ ἀτίθασσοι. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ Ἀγγλικὴ κατοχὴ τοὺς προσέχει περισσότερο μὲ δυνατὴν ἀστυνομίαν καὶ στρατόν». ⁸⁴

Στὸ ἔργο τοῦ *Ισπανία*, ὁ Ουράνης ἀναφέρεται στὴ συμπεριφορὰ ποὺ ἐπεφύλασσαν οἱ Ἰσπανοὶ ἀπέναντι στοὺς «ἄπιστους Ἄραβες, ποὺ κρατοῦσαν τὶς εὐφωρὲς ἐπαρχίες τοῦ νότου τῆς χερσονήσου». ⁸⁵ Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Τερέζας τοῦ Ἰησοῦ: «Ὅχτῶ μόνον χρώων, ἐπηρεασμένη ἀπ' ὅσα ἄκουε γύρω της, θῆλῆσε νὰ

ἔχει κι αὐτὴ τὸν μαρτυρικό της θάνατο. Ἐπεισε ἕνα ἀπὸ τ' ἀδελφιά της, κατὰ δυὸ χρόνια μεγαλύτερο, ποὺ εἶταν ὁ ἀγαπημένος σύντροφος τῶν παιχνιδιῶν της, νὰ φύγουν κρυφὰ ἀπὸ τὴν Ἄβιλα καὶ νὰ πᾶν στὶς χῶρες τῶν Ἀράβων, γιὰ νὰ αἰχμαλωτιστοῦν ἀπ' αὐτοὺς καὶ νὰ θανατωθοῦν. [...]. Ἐνας θεῖος τους τοὺς συνάντησε τυχαῖα δυὸ χιλιόμετρα μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἄβιλα, χαμένος μέσα στὴν ἐρημιὰ τῆς στέππας. «Τί γυρεύετε ἐδῶ;» τοὺς ρώτησε ξαφνιασμένος, «ποῦ πάτε;». «Πᾶμε νὰ παραδοθοῦμε στοὺς Ἀραβες,» ἀπάντησε μὲ ἀφέλεια ἢ μικρὴ ἀγία, «γιὰ νὰ μᾶς βασανίσουν».⁸⁶

Ὁ Ουράνης ἀκόμη καὶ στα *Ποιήματά* του δείχνει να εμπνέεται ἀπὸ τὴ ζωὴ των Ἀράβων, με τὴν «Ἀσέλγεια» να ξεχωρίζει:

*Κάποτε, σ' ἕνα καπελιὸ τῆς γκρίζας τῆς Ἀμβέρας
–γεμάτο ναῦτες ποὺ καπνὸν ἐμάσγαγαν καὶ πίναν
καὶ ποῦ, σὲ γλῶσσες ξενικὲς μαλῶνοντας, μὲ μία
γροθιά κτηνώδη τὰ πιστὰ τριγύρω τους ἐχύναν –,
εἶδα μιὰ νέα Ἀράπισσα, γυμνὴ καὶ μεθυσμένη,
μ' ἕνα τριαντάφυλλο λευκὸ στὰ ἐβένινα μαλλιά της,
ποῦ, μὲ τὰ χέρια της ψηλά, κρατώντας τὸ λαιμὸ της,
ἐκούναγε –χορεύοντας– τὴν ἄσημνη κοιλιὰ της.
Καί, μέσ' στὰ φῶτα, τοὺς καπνοὺς, τὰ κνῶτα, τὴν κραιπάλη,
στοὺς ναῦτες ποῦ τῆς ἄνοιγαν γελώντας τὴν ἀγκάλη,
ἢ Ἀράπισσα, χορεύοντας, σὰν τὴν ὀχιά ἐγλιστροῦσε·
κι ὅταν σὲ μιὰ ὄλο ἴλιγγο στροφὴ τετώθη χάμω,
εἶδα ἕνα ναύτη ποῦ ἔπεσε στὸ σῶμα της ἀπάνω
καὶ ποῦ ὡς τρελὸς τὴν κρύφια της γυμνότητα ἐφιλοῦσε
Κ' ἐκείνη, τ' ἄσπρα δόντια της δείχνοντας, ἐγέλοῦσε.⁸⁷*

Συμπεράσματα

Καταλήγοντας σε κάποιο συμπέρασμα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ὅτι τα ταξιδιωτικὰ κείμενα αποτελοῦν μια ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ πηγὴ πληροφοριῶν σε πολλοὺς τομεῖς των ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ ταξίδι ἀποτελοῦσε, καὶ ἀποτελεῖ, ἕνα σημαντικό εργαλεῖο στὴν ἀπόκτηση νέων γνώσεων, γεγονὸς ποὺ συνέβαλε σημαντικὰ στὴν ἐξέχουσα θέση ποὺ τοῦ δόθηκε, ἀλλὰ καὶ στὴ σπουδαιότητα ποὺ ἀπόκτησε ἡ ἴδια ἡ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία μεταξύ τοῦ 15ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὸ διάστημα αὐτὸ τα ταξίδια, καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία, θεωρήθηκαν ἐξαιρετικὴ πηγὴ γνώσεων καὶ παιδαγωγικῶν μέσων.⁸⁸ Μάλιστα, ἐνῶ τα κείμενα ξένων περιηγητῶν στὸν ἐλληναδικὸ χώρο μελετοῦνται με τρόπο συστηματικό, τα ἀντίστοιχα ταξιδιωτικὰ κείμενα των Ἑλλήνων δεν ἔχουν κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ τοὺς οφείλεται. «Τὸ ταξίδι γιὰ τον συγγραφέα δεν εἶναι ἕνα μέσον νὰ δει στὶς πόλεις καὶ στοὺς ἀνθρώπους μορφώματα τῆς κουλτούρας ἢ μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ νὰ ἀποκαλύψει ἐκεῖ τὶς προβολὲς των καταγωγικῶν του ἐμπειριῶν καὶ των βιωμάτων του. Ἄν τα ταξιδιωτικὰ βιβλία του Καζαντζάκη εἶναι κατὰ πολὺ

ἀνώτερα τοῦ Ουράνη, αὐτὸ οφείλεται στὴν πολὺ υψηλοῦ ἐπιπέδου οικειοποίηση, ἀπὸ τον Καζαντζάκη, τῆς ἐξωτερικῆς ἐμπειρίας τὴν ὁποία καθιστὰ καταγωγικό βίωμα»,⁸⁹ σημειώνει εὐστοχα ὁ Ἀν. Βιστωνίτης.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ οἱ Ἕλληνες περιηγητές: παρουσιάζουν τοὺς Ἀραβες καὶ τὸ ἀραβικὸ περιβάλλον ἀνάλογα με τὴν προσωπικὴ τους βιοματικὴ ἐμπειρία. Μπορεῖ ὅμως σε κάθε περίπτωση κανεὶς νὰ διακρίνει ἕναν κοινὸ παρανομαστὴ στὴν ἀντίληψή τους γιὰ τον ἀραβικὸ κόσμον ποὺ διαποτίζει τὶς περιγραφές τους· μιὰ παγιωμένη «ευρωπαϊκὴ» ἐκδοχὴ ποὺ υπαγορεύει καὶ στοὺς περισσότερους Ἕλληνες συγγραφεῖς τὴν προβολὴ μιᾶς ἀρνητικῆς ἀπόχρωσης καὶ εἰκόνας γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἀνατολῆς καὶ των ἀνθρώπων της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παναγιώτης Μουλλῆς / Βάσω Μέντζου (ἐπιμ.), *Σελίδες γιὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Κείμενα Γάλλων ταξιδιωτῶν*, Οἰκός, Ἀθήνα 1995, σ. 7.
2. Λουκία Δρούλια (ἐπιμ.), *Περιηγητικὰ Θέματα. Υποδομὴ καὶ προσεγγίσεις*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν / Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1993, σ. 9.
3. *Αὐτ.*
4. Ἡ ἴδια σημειώνει: «The traveller begins his journey with the strength of a nation or an empire sustaining him [...] militarily, economically, intellectually, and, as is often the case, spiritually. He feels compelled to note down his observations in the awareness of a particular audience: his fellow-countrymen in general, his professional colleagues, his patron or his monarch. Awareness of his audience affects his perception, and influences him to select certain kinds of information, or to stress aspects of a country that find resonance in the culture of his own nation. His social position also colours his vision, and [...] he usually represents the interests and systems of thought in which he was schooled», βλ. Ranna Kabbani, *Europe's Myth of Orient*, Saqi Books, Λονδίνο 2008, σ. 17-18 (α' ἐκδ. Macmillan Press, Λονδίνο 1986 καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὶς ἐκδ. Pandora, Λονδίνο 1988 καὶ 1994).
5. *Αὐτ.*, σ. 18.
6. Πέτρος Χάρης, *Ἀπὸ τον πανάρχαιο στον καινούργιο κόσμο*, Ἐστία, Ἀθήνα 1970, σ. 7.
7. *Αὐτ.*, σ. 10-11.
8. *Αὐτ.*, σ. 13.
9. Ὁλγα Αυγουστίνου, *Ἰδανικά Ταξίδια. Ἡ Ἑλλάδα στὴ γαλλικὴ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία 1550-1821*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2005, σ. 12.
10. Μ. Καραγάτσης, *Περιπλάνηση στον κόσμο. Ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις*, ἐπιμέλεια-εἰσαγωγή Ἄντεια Φραντζή, Ἐστία, Ἀθήνα 2002, σ. 13.
11. Ἰωάννης Βασιλείου, *Κοντινὰ καὶ μακρινὰ ταξίδια. Ἑλλὰς, Ἰσπανία, Βιρμανία, Ἰνδονησία, Κίνα*, Ἐστία, Ἀθήνα 1980, σ. 12.
12. *Αὐτ.*, σ. 13.
13. Λουκία Δρούλια, «Ὁ Σρον καὶ ἄλλοι ξένοι στὴν Ἀθήνα (12' αἰῶνας)», στὸ *Περιηγήσεις στον ἐλληνικὸν χώρο*, ἐπιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα 1968, σ. 4.
14. Ἀναστάσιος Βιστωνίτης, «Περιπλανήσεις στα τοπία τῆς λογοτεχνικῆς θεματολογίας», *Τὸ Βῆμα*, 30 Αὐγ. 1998.
15. Απόστολος Θηβαῖος, «Ταξιδεύοντας», *24 γράμματα*, στο www.24grammata.com.

16. Edward Said, *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 205.
17. Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβής, *Εκδρομή εις Αίγυπτον. Διηγήματα*, τ. 2, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη / Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, σ. 447.
18. *Αυτ.*, σ. 449.
19. *Αυτ.*, σ. 78-79.
20. Σχετικά με το θέμα αυτό η Kabbani (*Europe's Myth*, ό.π., σ. 24) σχολιάζει: «In the European narration of Orient, there was a deliberate stress on those qualities that made the East different from West, exiled into an irretrievable state of "otherness". Among the many themes that emerge from the European narration of Other, two appear most strikingly. The first is the insistent claim that the East was a place of lascivious sensuality, and the second that it was a realm characterized by inherent violence. These themes had their significance in medieval thought, and would continue to be voiced with varying degrees of forcefulness up to the present time. But it was in the nineteenth century that they found their most deliberate expression, since that period saw a new confrontation between West and East – an imperial confrontation. If it could be suggested that Eastern peoples were slothful, preoccupied with sex, violent, and incapable of self-government, then the imperialist would feel himself justified to stepping and ruling».
21. Αλ. Ρίζος-Παγκαβής, *Το Χρυσούν Μαστίγιον. Διηγήματα*, φιλοθ. επιμ. Δημ. Τζόβας, τ. 2, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη / Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, σ. 362.
22. Λίτσα Χατζοπούλου, *Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβής: Μαρτυρία Λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2019, σ. 217.
23. Kabbani, *Europe's Myth*, ό.π., σ. 23.
24. Λίτσα Χατζοπούλου, *A. P. Παγκαβής: ένας «στρατευμένος» στον 19ο αιώνα*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2009, σ. 79.
25. *Αυτ.*, σ. 77.
26. *Αυτ.*
27. *Αυτ.*, σ. 77-78.
28. *Αυτ.*, σ. 78.
29. Βηλάσσης Γαβριηλίδης, *Ταξίδια. Ιταλία-Σουηδία-Νορβηγία-Δαβία-Αίγυπτος-Ιερουσαλήμ*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1921, σ. 132.
30. Πέτρος Μαρκάκης, *Κώστας Ουράνης. Ο ψυχικός και πνευματικός του κόσμος*, Εστία, Αθήνα 1969, σ. 135.
31. Μανώλης Γιαλουράκης, *Καζαντζάκης*, εκδ. Αργώ, Αθήνα 2017, σ. 44.
32. Vangelis Calotychos, «Kazantzakis the Greek? Travel and Leisure, Hunger and Pathos, Localism and Cosmopolitanism in Nikos Kazantzakis's Journeying», *Journal of Modern Greek Studies* 28/1 (Μάιος 2010), σ. 192.
33. Μανώλης Γιαλουράκης, «Ο Καζαντζάκης και η Αίγυπτος», *Νέα Εστία* 113/1342 (Ιούν. 1983), σ. 729.
34. Γιάννης Μουτάφης, *Η κόκκινη γραμμή του Νίκου Καζαντζάκη. Σύνοψη κριτική ανάλυση ολόκληρου του έργου του*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1986, σ. 145.
35. Peter Bien, *Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, τ. Α', μτφρ. Ασπασία Δ. Λαμπρινίδου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, σ. 151· βλ. επίσης, Ν. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας. Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, ο Μοριάς*, εκδ. Ελ. Καζαντζάκης, Αθήνα 1969, σ. 46.
36. Νικηφόρος Βρεττάκος, *Νίκος Καζαντζάκης. Η αγωνία του και το έργο του*, επιμ. Κωστούλα Μητροπούλου, εκδ. οίκος Π. Σύψας & Σία, Αθήνα 1960, σ. 110. Επίσης, για τον Στρατή Τσίρκα και τη στάση του απέναντι στους Άραβες, υπάρχει πλήρης αναφορά, γι' αυτόν και το έργο του, καθώς και για την παρουσία των Αράβων και των Φελάχων «Fallahoun», στη διατριβή μου με τίτλο: *Η εικόνα των Αράβων στην ελληνική αιγυπτιακή λογοτεχνία*, ΕΚΠΑ 2015 και Shaker Moussa, «Ο "Αήλιος" στον περιηγητικό καθρέφτη. Μια αναφορά στο έργο των Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου και Μοχαμάντ Σωφαιμάν», *Journal of Academy for basic and applied sciences* 14/2 (Σεπτ. 2015).
37. Βρεττάκος, *Καζαντζάκης*, ό.π., σ. 111.
38. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας*, ό.π., σ. 42.
39. Βρεττάκος, *Νίκος Καζαντζάκης*, ό.π., σ. 111.
40. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας*, ό.π., σ. 48-49.
41. *Αυτ.*, σ. 72.
42. Γράφει μάλιστα: «Σ' έναν πανοῦργο, ισχυρότατο άρχηγό Κόπητ έλεγα: "Γιὰ νὰ ξυπνήσει ὁ λαός, ἕνα μέσο ὑπάρχει: Ν' άνορθωθεί οἰκονομικά. Ἡ Αἴγυπτος ἔχει μεγάλες ἑκτάσεις γῆς ποὺ άνήκουν σὲ ἑλάχιστους φεουδάρχες. Ἐκατομμύρια φελάχοι δουλεύουν σὰν χτήματα αὐτὰ καὶ πεθαίνουν τῆς πείνας"»: *αυτ.*, σ. 71-72.
43. Calotychos, «Kazantzakis the Greek?», ό.π., σ. 206.
44. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας*, ό.π., σ. 49. Ο Καζαντζάκης αναφέρει ότι κουβεντιάζει με έναν Αιγύπτιο διανοούμενο, ο οποίος κάνοντας αναδρομή στην ιστορία της σύγχρονης Αιγύπτου ισχυρίζεται ότι «όλη αυτή η κίνηση κι η όρμη προς την έλευθερία περιορίζονταν μονάχα στο στενό κύκλιο τών διανοούμενων τῆς Αἴγυπτου. Ὁ λαός, ὁ φελάχος, ἔμενε εντελῶς άπαθής, δὲν τὸν άγγιζαν οἱ άφηρημένες ἔννοιες τῶν μορφωμένων· τὸ ἑναντίον, ὁ λαὸς ἦταν εὐχαριστημένος, γιατί οἱ Ἄγγλοι ἐπέβαλαν πειθαρχία καὶ τάξη καὶ μοίραζαν με δικαιοσύνη τὸ νερό»: *Αυτ.*, σ. 68-69.
45. *Αυτ.*, σ. 179.
46. *Αυτ.*, σ. 180.
47. Γιώργος Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, Εστία, Αθήνα 1971, σ. 9.
48. *Αυτ.*, σ. 12.
49. *Αυτ.*
50. *Αυτ.*, σ. 13.
51. *Αυτ.*, σ. 13-14.
52. *Αυτ.*, σ. 15.
53. *Αυτ.*, σ. 16.
54. Πέτρος Χάρης, *Κώστας Ουράνης. Ο ποιητής, ο ταξιδιώτης, ο αφηγητής, ο κριτικός*, Εστία, Αθήνα 1963, σ. 17.
55. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Το περιηγητικό ρεύμα στο 19ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών», *Σύγκριση* 15 (2004), σ. 175.
56. Κώστας Ουράνης, *Γλαυκοί Δρόμοι. Βορινές θάλασσες*, Εστία, Αθήνα 1978, σ. 199.
57. Ο Ουράνης γράφει: «Α ναί! Οί Φαραώ θά τοὺς άναγνώριζαν. Ἐκεῖνοι ὄμως δὲ θ' άναγνώριζαν τοὺς Φαραά. Μέσα σὰ σκοτεινὰ καὶ άπατα τέληματα τοῦ ὑποσυνειδητοῦ τους, ἐκεῖ ὅπου άργοκινεῦνται οἱ άναμνήσεις ὄχι μόνο τῆς άτομικῆς ζωῆς κάθε άνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τῆς ζωῆς τῶν άναριθμητων γενεῶν τῶν προγόνων τους, τίποτα, άπολύτως τίποτα δὲ θά τρικύμιζε μπροστὰ σὲν ἄξαρτην αὐτὴ παρουσία τῶν περὶ Φαραά με τῆς πανύψηλης τιάρες, τὸ κηδεμονικὸ στοὺς ὤμους τους γεράκι καὶ τὸ σύμβολο τῆς αἰώνιας ζωῆς σὲ χέρι. Καμιά ταραχή, καμιά ἔκπληξη δὲ θά άνοιγε τὸ νυσταλέο τους βλέμμα. Ἴσως μόνο ἕνα ἠλίθιο χαμόγελο νὰ μισάνοιγε τὰ παχιά τους χεῖλια... Ἄδικα, ἄδικα οἱ Φαραά θά τοὺς κεντούσαν νὰ θυμηθοῦν τὴν ἑποχὴ ποὺ ἡ φυλὴ τους άνθιζε στὸν κόσμο, τὴν ἑποχὴ ποὺ ὕψωναν σὲ γαλάζιον οὐρανὸ τοὺς ἀλαζονικοὺς ναοὺς τῆς δύνανμης καὶ τῆς σοφίας τους, καὶ ποὺ ἦταν οἱ πρωτοπόροι τοῦ πολιτισμοῦ»: *Αυτ.*, σ. 149.

58. *Αυτ.*
59. *Αυτ.*
60. *Αυτ.*, σ. 150.
61. «[Ο] Φελλάχος θεωρεί φυσική του κατάσταση να δουλεύει σὰ σκλάβος, να τρέφεται σὰν ἀσκητής τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, και να ζεῖ μέσα στη βρώμα. Εἶναι, ἀληθινά, ἀφάνταστο ἴσαμε ποιό σημεῖο· ὀδη του ἡ ζωή, ὀδη του ἡ ὑπόσταση εἶναι ζυμωμένη με τὴ βρώμα! Ἀμφιβάλλῳ ἂν πλένεται ποτὲ κι ἂν ἀλλοῖται ποτὲ κελεμπία. Ὅσους ἔτυχε να πλησιάσω μυρίζαν τὴ δυνατὴ κι ἀφόρητη ἐκείνη μυρουδιά που βγαίνει ἀπὸ μιὰ στάνη ἢ ἀπὸ ἕνα σταύλο βοδιῶν. Οἱ συνοικισμοὶ τους, μαντρωμένοι ὀλοτριγυρα σὰν τὶς στάνες, εἶναι γεμάτοι λίσση κι ἀκαθαρσίες. Τὸ ἴδιο και τὰ ἄθλια καλύβια τους, που εἶναι καμωμένα ἀπὸ τὴ λίσση τοῦ Νείλου και μόλις διαφέρουν ἀπὸ τρωγλοδυτικὲς τρύπες. Οἱ οἰκογένειες συζοῦνε με τὰ ζῶα τους. Κι ἔτσι, ὁ ἀέρας που ἀναπνέει κανεὶς στὰ φελλάχικα αὐτὰ καλύβια, ὅπου δὲ μπαίνει τὸ φῶς τοῦ ἡλίου γιατί ἔχουν γιὰ παράθυρα στενὲς οχισμάδες, εἶναι ἕνα ἀνακάτωμα καπνοῦ κοπριάς, που τὴν καίνε γιὰ να ζεσταίνουν τὸ φαῖ τους, μούχλας κι ἀνθρώπων περριτωμάτων. Τὰ παιδιὰ τους εἶναι τὰ περισσότερα πληγιασμένα ἀπὸ τὰ τσιμπήματα τῶν κουνουπιῶν, ἀπὸ δηλητηριώδεις μύγες, κι ἀπὸ δερματικὲς ἀρρώστιες. Χιλιάδες τέλῆος φελλάχοι στραβώνονται κάθε χρόνο ἀπὸ τὴν ὀφθαλμία, γιατί δὲν ἔκαμαν τίποτα γιὰ να τὴ γιатρέψουν ὅσο ἦταν ἀκόμα καιρός»: *Αυτ.*, σ. 150-151.
62. «Ὁ φελλάχος κερδίζει τὸν παράδεισο μ' ἕνα κομμάτι ζαχαροκάλαμο, μαβὶ και χοντρό· τὸ ξεφλουδίζει με τὰ δόντια και τὸ πιπιλίζει με ἀπλησία και ἡδονή, και με τὰ βλέφαρα σφαιλιστά, με τὰ πόδια σταυρωμένα, με τὸ κεφάλι γεμμένο στὸ στήθος. Και ξαναπαίρνει τὸ δρόμο τοῦ μόχθου του»: βλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Αἴγυπτος: Τὸ Δέλητα, τὸ μαύρο, τὸ κίτρινο και τὸ πράσινο», *Νέα Εστία* 45/522 (Απρ. 1949), σ. 706.
63. *Αυτ.*, σ. 707.
64. Τίμος Μαθάνος, *Αναμνήσεις ἐνὸς Ἀλεξανδρινοῦ, αὐτοβιογραφικὲς, φιλολογικὲς, κοινωνικὲς*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1971, σ. 24.
65. *Αυτ.*, σ. 25.
66. *Αυτ.*, σ. 151.
67. «Ὁ ἀγέρας εἶναι γεμάτος σκόνη και μύγες, φουσατά ὀλόκληρα μύγες! Κάθονται πάνω στὶς ἀκαθαρσίες, στὰ φαγώσιμα, στὰ ζῶα και στοὺς ἀνθρώπους, και βλέπετε στὰ τσιμπησμένα ἀπὸ τὴν ὀφθαλμία μάτια τῶν μικρῶν και μεγάλων φελλάχων να ἔναι κολλημένες οἱ μύγες δίχως τὸ χεῖρ τους να κουνιέται γιὰ να τὶς διώξει. Ἀναίσθησία; Ὅχι, ἕνας Φελλάχος, που τὸν ρώτησε κάπο-
- τε ἕνας Εὐρωπαῖος γιατί δὲν τὶς ἔδιωχνε, τοῦ ἀπάντησε, πολλὸ λογικὰ: Τί θὰ κερδίσω; Θὰ ῥθουν ἄλλες, πιὸ πεινασμένες»: *Αυτ.*, σ. 156.
68. Said, *Οριενταλισμός*, ὁ.π., σ. 277.
69. *Αυτ.*, σ. 277.
70. *Αυτ.*
71. *Αυτ.*, σ. 158.
72. *Αυτ.*, σ. 169.
73. *Αυτ.*, σ. 170.
74. *Αυτ.*, σ. 172-173.
75. Θεόδωρος Ξύδης, «Τὸ ιστορικὸ και μυθικὸ στοιχεῖο στον Ουράνη», *Νέα Εστία* 54/630 (Νοέμ. 1953), σ. 1519.
76. Βιγγοπούλου, «Τὸ περιγητικὸ ρεῦμα», ὁ.π., σ. 175.
77. *Αυτ.*, σ. 175.
78. *Αυτ.*
79. Πάνος Καραβίας, «Κώστας Ουράνης: τὸ Πρόσωπο, τὸ προσωπεῖο και ἡ σκιά», *Νέα Εστία* 58/675 (Αύγ. 1955), σ. 1052.
80. Edward Said, *Κουλτούρα και Ἰμπεριαλισμός*, μτφρ. Βανέσα Λάππα, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 199.
81. Ξύδης, «Τὸ ιστορικὸ και μυθικὸ», ὁ.π., σ. 174.
82. «Ὁ βοῖδοῦλης φελλάχος πέντε χιλιάδες χρόνια τώρα ἐπιστρέφει με τὴν ἴδια ράθυμη κίνηση, παρόμοια ντυμένος, στὸ ταπεινὸ του χαμῶγι», βλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Σκαρβαβίος ὁ ἱερὸς: Εἰσαγωγή σ' ἕνα ταξίδι», *Νέα Εστία* 45/522 (Απρ. 1949), σ. 419.
83. Πάνος Καραβίας, *Κώστας Ουράνης. Τὸ πρόσωπο, τὸ προσωπεῖο και ἡ σκιά, δοκίμιο και 19 ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ ποιητή*, Δίφρος, Αθήνα 1958, σ. 105-106· βλ. ἐπίσης, Πάνος Καραβίας, «Δεκαεννέα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κώστα Ουράνη: γιὰ τὴ ζωὴ του και τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴν Τέχνη, γιὰ τὸν Ἔρωτα, γιὰ τὸ Ταξίδι», *Νέα Εστία* 58/676 (Σεπτ. 1955), σ. 1130.
84. Θάλεια Φλωρὰ-Καραβία, *Ταξιδεύοντας λίγες μέρες στην Παλαιστίνη*, Τυπογραφεῖον Κασιμάτη & Ἰωνά, Ἀλεξάνδρεια 1934, σ. 36.
85. Κώστας Ουράνης, *Ισπανία. Ταξίδια*, *Εστία*, Αθήνα 2^η 1997, σ. 24.
86. *Αυτ.*, σ. 58.
87. Κώστας Ουράνης, *Ποιήματα. Spleen, Νοσταλγίες, Αποδημίες, Παιχνίδια, Τελευταία σχεδιάσματα, Τραγούδια*, *Εστία*, Αθήνα 1953 (επανεκδ. *Εστία* 2009), σ. 77.
88. Δρούλια (επιμ.), *Περιγητικὰ Θέματα*, ὁ.π., σ. 453· γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. και Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ἑλλάδα, 1800-1810*, τ. Γ' 1, Στάχυ, Αθήνα 1975, σ. 7.
89. Αναστάσης Βιστωνίτης, «Περιπληνήσεις στα τοπία τῆς λογοτεχνικῆς θεματολογίας», *Τὸ Βῆμα*, 30 Αὐγ. 1998.